

Це підтверджують інформаційні довідки ДПУ за 1933 р. В одній із них містилася скарга кадрового робітника про масове поширення прогулів на шахті Ілліча й формальний підхід до боротьби з ними: «У нас на Іллічі дуже погані справи з труддисципліною і виходами на роботу, особливо «заїдають» виробництво прогульники. Щоб виконати промфінплан та не вилетіти з кожним місяцем у трубу, потрібно оголосити рішучу боротьбу нехлюям. Хіба це жарти, що вони цілими списками вивішують догани, а більш рішучі заходи не вживають. Робітник порушує внутрішній розпорядок, десятник не підтримує дисципліни, шахтком мало бореться з прогулами, партосередки також не звертають на це уваги, а прості люди крізь ходять і чешуть язиками: «Будемо займатися безладом, доки не нададуть розрахунок, а то так з виробництва не підеш!»¹⁶⁰

Керівники підприємств не могли або не хотіли повною мірою реалізувати на практиці надані їм широкі повноваження по управлінню підлеглими та контролю за ними й під час оголошення в 1934 р. «кампанії за зміцнення єдиначальності»¹⁶¹.

Розходження між ділом і словом на різних поверхах влади, велика дієвість неформальних механізмів (особисті зв'язки та відносини, хабарі й ін.) разом із реальною залежністю робітників від адміністрації, що зростала, приводило до корозії їх свідомості, сильно впливало на дієвість мотивації праці, спонукало останніх до відповідної поведінки, змушувало пристосовуватися, приводило до все більшого відчуження трудівників від держави, формувало в них переконаність у тому, що будь-які суворості — справа часу й вони розіб'ються об «риффи» виробництва, і, врешті-решт, «будуть спущені на гальмах». У результаті в 1930-ті рр. відбувалося швидке формування архетипу «радянського робітника» — зовні звичайно лояльного до влади («сперечатися з начальством — все одно, що плювати проти вітру»), але завжди «собі на умі»¹⁶².

На підставі розглянутого можна зробити висновок, що намагання держави застосовувати заходи репресивного тиску щодо робітників свідчило про те, що значна їх частина, в тому числі висококваліфікована, не підтримувала багатьох заходів компартійно-радянської влади в сфері виробництва, засуджувала насильницький характер відносин її та найманих працівників. Проте партійно-радянське керівництво наполягало на необхідності подальшого застосування каральних заходів проти робітників, перекладаючи на них, як і на господарсько-технічних працівників, провину за власні економічні прорахунки, котрі неминуче призводили до «проривів» на виробництві. Перманентний пошук винних — «ледарів», «прогульників», «класових ворогів», «дезорганізаторів виробництва», «шкідників» — свідчив також про свавілля кримінального судочинства, для якого недотримання правових гарантій стало нормою функціонування.

4. Карткове постачання

У 1928/29 р. в Україні виникла товарна криза, зумовлена руйнуванням приватного ринку, коли державна й кооперативна торгівля не справлялася із забезпеченням зростаючої чисельності жителів міст сільськогосподарськими і промисловими товарами. Особливої гостроти товарна криза набула в УСРР. Така ситуація була спричинена неврожаєм та надмірним вивозом продовольства

за межі УСРР, а також різким скороченням поставок промислових товарів до індустріальних центрів України порівняно з іншими республіками¹⁶³.

Внаслідок посилення товарного дефіциту у тому році відбувся перехід від ринкового до нормованого постачання певних груп населення продовольчими та промисловими товарами, який затягнувся на декілька років. Спочатку, в 1928 р. з ініціативи місцевих рад було запроваджено карткову систему розподілу хлібопродуктів, узаконену центральною владою в лютому 1929 р., а надалі — на решту основних продуктів харчування, хоча її існування було підтримано центром лише для Москви, Ленінграда й Донбасу (з жовтня того року). Влітку 1930 р. до централізованої системи карткового забезпечення продовольчими продуктами було включено Кузбас, однак в інших регіонах країни нормоване постачання хлібом було доповнено лише м'ясопродуктами¹⁶⁴. Остаточне оформлення всесоюзної карткової системи завершилося в 1931 р., коли масовий голод став реальною перспективою, а картки запроваджені в усій країні. На початку того року політбюро ЦК РКП(б) офіційно встановило норми забезпечення основними продуктами харчування і промисловими товарами не тільки для важливих індустріальних центрів, а й усього міського населення. Однак у жовтні 1931 р. ордерну систему розподілу промтоварів було збережено тільки для одягу і взуття, які першочергово розподілялися серед робітників¹⁶⁵.

Метою карткової системи було забезпечення споживання робітників і службовців за рахунок скорочення продовольчих витрат для постачання «непротетарського населення», особливо селян. Розширення нормованого розподілу товарів супроводжувалося посиленням його стратифікації. Спочатку у 1929 р. граничні норми хлібного пайка мали становити для робітників і службовців 600 грамів на добу; а для членів їхніх сімей, службовців і членів їх родин, безробітних і іншого трудящого населення — 300 г (у Москві та Ленінграді вони були на третину більшими — відповідно 900 і 500 грамів)¹⁶⁶. Скоро було встановлено пріоритети для індустріальних робітників, які зайняли другу сходинку в ієрархії карткового постачання після мешканців столичних міст РСФРР. Так, в Україні максимальні норми відпуску хліба були призначені для робітників і службовців Донбасу і Криворіжжя, які працювали на підземних роботах, — до 800 г хліба на їдця, а для їх утриманців — 400 грамів¹⁶⁷.

Намагаючись забезпечити індустріальний авангард в умовах посилення продовольчої кризи, влада знімала з централізованого постачання дедалі нові групи споживачів. Услід за сільською біднотою та сезонними робітниками, котрі мали господарства на селі, позбавлялися права на отримання продуктів із державних фондів другорядні для індустріалізації виробники. Їх переводили на постачання з місцевих заготівель. Скорочувалася і чисельність міст, які перебували на централізованому розподілі. З жовтня 1928 р. до лютого 1929 р. вона зменшилася в 4,5 рази — з 60 до 13 за рахунок неіндустріальних¹⁶⁸. Скорочення відповідного забезпечення хлібом населення непромислових округів надало можливість заощадити 21% його споживання та спрямувати ресурси, що звільнилися, у Донбас. Завдяки перерозподілу хлібних ресурсів, план постачання хлібом Донецького басейну в II кварталі 1928/29 р. було перевиконано на 16,7% (у цілому по Україні його виконано на 99%)¹⁶⁹. Краще порівняно з іншими районами здійснювалося і забезпечення Донбасу крупами й іншими продовольчими товарами¹⁷⁰.

В жовтні 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У підвищило норми постачання хліба робітникам, зокрема тим, які займалися важкою фізичною працею насамперед на підземних роботах та у гарячих цехах, з 800 до 1000 г, а всім іншим — з 600 до 800 г. Для їх утриманців відповідні нормативи зростали з 300 до 400 г¹⁷¹.

В січні 1930 р. Наркомпрод УСРР запланував збільшити розміри централізованого продовольчого забезпечення різних груп споживачів за рахунок овочів і продуктів тваринництва і птахівництва. Поліпшення постачання овочами, маслом, яйцями, олією та крупами мало торкнутися споживачів усіх місцевостей, котрі знаходилися на відповідному забезпеченні. Салом — виключно у промислових регіонах й містах, хлібом — лише у Донбасі та Криворіжжі. Тобто якщо для споживачів вказаних індустріальних районів планувалося збільшити забезпечення всіма видами продуктів, то для промислових міст — крім хліба й м'яса, а для великих — хліба, м'яса й сала (див. додатки, табл. 1)¹⁷².

Однак через невиконання заготівельних планів з більшості продуктів рівень нормованого постачання робітників у 1929/30 р. було задоволено тільки по крупах та олії. Попит у дієтичних продуктах, необхідних насамперед для хворих та дітей, практично не забезпечувався (по маслу — на 5–7%, яйцях — 22,5%, овочах, окрім картоплі, — 21,5%). Трохи більше ніж на третину задовольнялися потреби робітників у такому традиційному для українців продукті споживання, як сало (37%)¹⁷³.

В 1930 р. географічна та соціально-виробнича ієрархія державного забезпечення, запроваджена у попередні роки, посилилася. Привілейоване становище Москви й Ленінграда закріпилося. Інші промислові міста та підприємства було розподілено на два списки залежно від ступеня їх індустріальної важливості. На підприємствах переваги в розподілі продуктів і промтоварів мали інженерно-технічні працівники (ІТП) та індустріальні робітники, далі йшли — неіндустріальні, потім — службовці й за ними — утриманці — члени родин робітників і службовців. Діти становили особливу групу, але їх постачання залежало від того, в котрому місті вони жили і де працювали їхні батьки. Чисельність соціальних верств у практиці забезпечення різних міст і виробництв варіювалася, але його принципи повторювалися. Під час загострення продовольчої ситуації постачання вищих груп споживачів забезпечувалося за рахунок зниження норм і скорочення асортименту для нижчих. Розміри їх, вказані в постановах центральних органів та розпорядженнях місцевої влади, для кооперативів були орієнтиром-максимумом. Реальні пайкові норми залежали від товарного фонду, який перебував в їх розпорядженні, й повсюдно були нижчі за встановлені¹⁷⁴.

В УСРР було організовано триступеневу (за рівнем) систему державного забезпечення промислових районів: до першого списку (спеціальне посилене постачання) було зараховано Донбас (Артемівську, Луганську та Сталінську округи), Маріуполь (металургійний завод та порт) і Криворізьку округу; до другого — Харків та Дніпропетровськ із Кам'янським і до третього — Миколаїв, Запоріжжя з Дніпробудом, Київ, Одесу, Зінов'євськ та Шостку. На жаль, при розподілі промислових районів України по окремих групах нормованого забезпечення Союзнаркомторг не дотримав принципів, котрими він користувався при визначенні територіальних груп пайкового постачання у РСФРР¹⁷⁵.

До особливого списку забезпечення не було включено найбільші об'єкти суднобудівної галузі — миколаївські заводи «Марті» та «Руссуд», котрі виробляли до половини відповідної продукції Радянського Союзу (працювало 18 тис. робітників), а до першого списку — велетні вітчизняної металургії — заводи ім. Дзержинського в Кам'янському (30–32 тис. робітників та 27 тис. утриманців), ім. Ілліча (16 тис. робітників і 14 тис. утриманців), а також Шосткинський динамітний № 2¹⁷⁶.

Розміри постачання окремих населених пунктів не завжди відповідали їх індустріальному значенню, як це було у РСФРР. Виняток становили лише Криворіжжя й Донбас, які з більшості продуктів забезпечувалися за найвищими нормами, запланованими для Ленінграда та Москви. Зокрема їх робітники, як і ті, що мешкали у російських столичних містах, мали отримувати по 12 кг олії на рік на особу за першої категорією постачання та 4,8 кг — за другою. Для інших промислових пунктів УСРР розміри постачання робітників були значно нижчими, ніж у відповідних за індустріальним значенням регіонах і містах РСФРР. Крім того, промислові міста України, котрі мали забезпечуватися за однаковими нормами, потрапили до різних груп (зокрема Дніпропетровськ було зараховано до групи, нижчої, ніж Харків, Кам'янське — до іншої, ніж Дніпропетровськ), а Маріуполь взагалі випав із плану централізованого постачання маслом й олією (див. додатки, табл. 2)¹⁷⁷.

Недостатньо забезпечувалися українські споживачі і маслом, норми відпуску якого для основних промислових районів УСРР, включаючи Криворіжжя та Донбас, прирівнювалися Наркомторгом СРСР до самих низьких по РСФРР: 2,4 кг для споживачів першої й 1,2 кг — другої категорій. Дещо більшими вони були лише в столиці України Харкові — 3,6 кг та 1,8 кг масла для їх відповідних груп¹⁷⁸.

Про норми постачання підземних робітників Донбасу і Криворіжжя іншими продуктами, свідчать дані таблиці 3 (див. додатки). Відповідно до них м'ясом, жирами й крупами мав краще забезпечуватися Донецький басейн¹⁷⁹. Однак реальні розміри пайкового постачання залежали від наявного товарного фонду і внаслідок його дефіцитності повсюдно були нижчими за встановлені. З першого до другого кварталу 1929/30 р. скоротилося постачання Донбасу та особливо Криворіжжя салом, досить низьким залишалося забезпечення цих районів рибою (див. додатки, табл. 4)¹⁸⁰. Проте у другому кварталі збільшилося постачання всіх районів яйцями¹⁸¹.

В березні 1930 р. Союзнаркомторг запропонував скоротити норми споживання м'яса для робітників УСРР, котрі забезпечувалися за першим списком, з 4 до 2,6 кг на місяць. Однак Укрнаркомторг відмовився виконати вимогу союзного органу¹⁸². Кризове становище з м'ясопостачанням поступово загострювалося, охоплюючи навіть Донбас. Так, у Сталінській окрузі в травні того року завезення м'ясних продуктів не перевищувало 62% від планового завдання, а у липні впало до 12%. М'ясна криза, що виникла, доповнилася перебоями із хлібозабезпеченням: завезення борошна до округи у травні не перевищувало 63% від планового завдання¹⁸³. Найгірша ситуація із товаропостачанням склалася в Артемівській окрузі, де по картках затримувалася видача більшості продовольчих і промислових товарів. З цього приводу у «Довідці про стан

продовольчого постачання по округах Донбасу» зазначалося: «Мила господарського видано за квітень тільки 35% потреби, за травень [видача] збільшилася на 66%. Сала за квітень видано 33%, за травень — 38%, яєць за квітень — 6%, за травень — 20%. По цукру потреба за квітень задоволена із перевищенням на 6%, за травень — 73%. М'яса за квітень [видано] 45%, за травень — 49%; риби за квітень — 24%, за травень — 21%, картоплі за квітень — 77%, за травень — 48%. Запас борошна по всій окрузі — від 1 до 4 днів. Запаси олії повністю вичерпано»¹⁸⁴.

Позитивні зрушення щодо забезпечення Донбасу м'ясом намітилися у III кварталі 1930 р., коли трест «Укрм'ясо» за 20 днів серпня виконав 60% місячного плану¹⁸⁵. Однак через поганий облік споживачів утворювалися залишки цього продукту в одних крамницях при дефіциті останнього в інших. З цієї ж причини багато робітників, які мали право на придбання м'яса у другу чергу, не отримали його¹⁸⁶.

У третьому кварталі того року на третину (з 93,7 до 62,6 млн пудів) було зменшено план централізованого розподілу між споживачами України борошна. Внаслідок цього урізалися розміри пайкового постачання мешканців окружних міст, що у попередньому році забезпечувалися за рахунок децентралізованого розподілу — на 100 грамів (з 800 до 700 г) для робітників та на 300 (з 600 до 300 грамів) для їх утриманців. Скасовувався відпуск борошна «на приварок» (по 3 кілограми щомісячно для їдця-робітника й 0,5 кг для інших споживачів), котрий мав компенсувати нестачу масла та олії. Скорочувалося постачання хлібом закладів громадського харчування, виробництв кондитерських і макаронних виробів, а також робітників, які працювали в радгоспах, на торфодобуваннях, лісозаготівлях і лісосплавів, а також на заготівлях технічних культур. Ігнорувалися потреби у хлібі райцентрів і сільської інтелігенції (окрім учителів), а також необхідність створення резервного зернового фонду в розмірі 2,5 млн пудів¹⁸⁷.

У IV кварталі, згідно з рішенням Рада праці та оборони при РНК СРСР від 16 березня 1930 р., скорочення витрачання пшеничного борошна здійснювалося за рахунок зменшення до 15% частки вищих його сортів для хлібопечення. Це розпорядження не поширювалося лише на Донбас, Криворіжжя та столичний Харків, оскільки для промислових районів питома вага цього високоякісного борошна не мала перевищувати 60%, а для столиці — 40%¹⁸⁸.

Лише на 60% відповідав потребам споживачів УСРР план забезпечення крупами на вересень 1930 р.¹⁸⁹

Ще на початку того року на третину (з 27 до 20,8 тис. т) було скорочено річний план постачання промислових районів України олією¹⁹⁰, однак у листопаді відбулося додаткове його скорочення на 1,7 тис. т. За умови неможливості погіршення забезпечення Донбасу, Криворіжжя, Дніпропетровська, Харкова, Маріуполя і Дніпрельстану вихід із ситуації було знайдено за рахунок зняття з постачання олією міст за списком № 2, в тому числі маріупольського порту й заводу ім. Ілліча, кам'янського заводу ім. Дзержинського, та шляхом скорочення індивідуального забезпечення робітників Харкова (з 750 до 500 грамів на місць), Дніпропетровська (до 400) і Дніпрельстану (з 500 до 400 г). При цьому незначні ресурси олії, що виділялися для великих міст — Одеси, Києва,

Зінов'євська й Запоріжжя, призначалися виключно на задоволення мінімальних потреб громадського харчування у лікарнях та на промислових підприємствах. Через олійну кризу Наркомторгу УСРР не вдалося виконати директиви ЦК КП(б)У про поліпшення постачання залізничників на час осінньо-зимових перевезень, як і про забезпечення гарячими сніданками вчителів та школярів на селі. В грудні 1930 р. Союзнаркомторг передбачав нове скорочення постачання споживачів України олією у розмірі 1,4 млн пудів¹⁹¹.

Згідно з індустріальними пріоритетами, Наркомторг УСРР намагався першочергово забезпечувати найважливіші промислові райони. Питома вага Донбасу й Криворіжжя по основних продуктах харчування, за винятком м'яса, становила як за планом, так і за його фактичним виконанням не нижче 60–70% від усієї кількості продукції, котра постачалася робітничій кооперації. Причому в серпні того року питома вага Донецького басейну зросла: по м'ясу — до 77,5%, маслу — 80%, олії — 60%, яйцях — 77,5%¹⁹².

В січні 1931 р. Наркомат постачання СРСР запровадив всесоюзну карткову систему на основні продукти харчування та промислові товари, згідно з якою запроваджувалося чотири списки постачання (особливий, перший, другий та третій). Їх називали списками міст, але фактично це були списки промислових об'єктів, оскільки підприємств одного міста могли бути віднесеними до різних списків.

Перевагу в постачанні мали особливий та перший списки, куди увійшли провідні індустріальні підприємства. В Україні до нього потрапили підприємства Донбасу. Їх працівники мали отримувати з фондів централізованого постачання хліб, борошно, крупу, м'ясо, рибу, масло, цукор, чай, яйця в першу чергу та по більш високим нормам. Споживачі першого та особливого списків становили тільки 40% в числі тих, хто забезпечувався в централізованому порядку, але отримували левову частку державного постачання — 70–80%. До другого і третього списків потрапили малі та неіндустріальні міста, підприємства скло-фарфорової промисловості, сірникової, паперової, комунального господарства, хлібні заводи, дрібні підприємства текстильної промисловості, артілі, типографії й ін. Вони мали отримувати із централізованих фондів тільки хліб, цукор, крупу і чай, до того ж по більш низьких нормах, ніж мешканці міст і промислових селищ особливого і першого списків. Інші продукти забезпечувалися їм із місцевих ресурсів.

До третього — нижчого списку постачання було віднесено сільських робітників і службовців.

Ієрархія державного постачання не обмежувалася поділом на групи за ступенем індустріальної важливості міст і підприємств. Всередині кожного з чотирьох списків існували різні стандарти постачання, котрі залежали від виробничого статусу працівників. Вищу категорію в кожному списку становили норми індустріальних робітників (група «А»). До їх числі відносилися робітники фабрично-заводських підприємств і транспорту. Норми інших робітників (група «Б») і осіб фізичної праці, які не були зайнятими у фабрично-заводському виробництві, становили другу категорію постачання. За нормами групи «Б» мали також постачатися кустарі, робітники в закладах охорони здоров'я і торгівлі, персональні пенсіонери, старі більшовики, політичні засланці. Третю,

нижчу групу постачання в кожному зі списків становили норми службовців. Ці норми поширювалися на членів родин робітників і службовців, некооперованих кустарів, ремісників, звичайних пенсіонерів, інвалідів і безробітних. Діти становили окрему групу постачання¹⁹³.

Зрівняльний розподіл товарів по картках позбавляв працівників стимулів до праці, а мізерні їх норми та нерегулярність їх отоварювання по більшості продуктів, окрім хліба, круп і олії, змушували шукати додаткові джерела для їх придбання. Значну частину вільного, а нерідко і робочого часу, робітники витрачали на пошуки товарів повсякденного попиту, які перетворилися на гостродефіцитні.

Тим часом, кожен трудівник чи його дружина зверталися до закритого робітничого кооперативу не менше 75 разів на місяць (30 — за хлібом, стільки ж — за молоком і 15 — за іншими продуктами, оскільки видавалися вони у різних місцях) та витрачали щомісячно на їх придбання по декілька днів. Навіть якщо б розподільники налагодили обслуговування кожного споживача впродовж 15 хвилин, робітники мали б згаяти на придбання продуктів не менше 20 годин, або 2,5 дня на тиждень. Але в умовах товарного дефіциту, котрий породжував ажіотажний попит, це виявилось нереальним: для його отримання, яким були всі товари повсякденного попиту, споживачам доводилося відстоювати у чергах по декілька годин щодня¹⁹⁴.

З приводу нескінченних черг, котрі руйнували уклад життя їх родин, робітники обурено заявляли: «Чому ніхто не звертає уваги, що нашим дружинам доводиться стояти в чергах по чотири години, а дома діти один-одному голови розбивають! А, крім того, прийдеш додому поїсти, а їсти нема чого, бо дружина в черзі за продуктами весь день простояла і нічого не приготувала»¹⁹⁵.

Їх незадоволення також викликало отоварювання у робітничих кооперативах сторонніх осіб. Щоб обмежити доступ до них «непролетарським елементам», посилити забезпечення нормованими товарами найважливіших промислових центрів та центрів індустріального будівництва, ув'язати їх розподіл із виконанням промфінпланів на рівні окремих цехів, бригад і робітників, а також покращити організацію обслуговування останніх, грудневий 1930 р. пленум ЦК та ЦКК ВКП(б) запропонував відповідним кооперативам реорганізовувати систему постачання пайовиків.

На початку 1931 р. було проведено розукрупнення центральних робітничих кооперативів (ЦРК), які обслуговували працівників певних міст, і створення на їх базі низки закритих робкоопів (ЗРК) для забезпечення окремих заводів, фабрик та шахт. Як виняток для працівників невеликих підприємств, де організація цих кооперативів на виробництві не вважалася доцільною, створювалися закриті розподільники (ЗР) за територіальним принципом — на базі районних кооперативів у місцевостях концентрованого проживання невеликих груп робітників. Обидві форми новостворених споживчих товариств мали стати допоміжними цехами індустріальних підприємств, на котрі покладалося завдання забезпечення працівників останніх громадським харчуванням і постачання їх по картках залежно від показників продуктивності праці та її важливості на даному виробництві¹⁹⁶.

Контроль за дотриманням цих пріоритетів покладалася на профспілки. Згідно зі статутном ЗРК, їх органи були підзвітні фабзавкомам та загальним зборам працівників. Крім того, профспілкові органи висували своїх представників виключно з робітників-ударників на посади заступників голів закритих робкоопів, які мали працювати в їх правліннях за сумісництвом, а також формували у цехах групи сприяння, котрі отримали назву кооперативних бюро, комісій або рад. Останні спільно з громадськими органами по керівництву соцзмаганням і ударництвом розподіляли натуральні преміальні фонди між робітниками, які мали спеціальні картки¹⁹⁷. Такі документи видавалися цеховими трійками в складі голів виробничого сектора цехкому, цехової адміністрації й коопбюро за пропозицією бригад. Там, де преміальних фондів не було, передовикам надавалося право позачергового отримання продуктів та промислових товарів за картками. Крім того, майже виключно поміж ними розподілялися дефіцитні ненормовані товари, котрі надходили до закритих кооперативів, що спричиняло незадоволення решти працівників. Наприклад, у буфетах по «картках ударників» видавали сир, ковбасу, кав'яр тощо¹⁹⁸. Через високу плінність кадрів і тяганину з оформленням забірних книжок на промислових підприємствах з'явилися передовики, переважно з новозарахованих робітників, які не мали «карток ударників» та постачалися ЗРК по цільових ордерах, нерідко в останню чергу¹⁹⁹.

Стимулюючи рух ударників шляхом укладання зустрічного змагання між виробничими бригадами й закритими робкоопами²⁰⁰, адміністрація підприємств досить скоро зіткнулася із ситуацією, коли в цю привілейовану групу передовиків потрапила більшість робітників²⁰¹, навіть ті, котрі не мали високих трудових показників. Це унеможливило матеріальне заохочення ударників.

Більш ефективними виявилися заходи матеріального і морального покарання прогульників та псевдоударників за рішенням товариських судів: переведення їх у нижчі групи забезпечення або обслуговування через «чорні прилавки», які організовувалися у кожному розподільнику, на термін від двох тижнів до трьох місяців²⁰².

Контроль за постачанням робітників у територіальних закритих розподільниках (ЗР), які обслуговували їх за місцем проживання, здійснювали уповноважені житлово-орендної кооперації й житлових комун, котрі організовувалися в гуртожитках²⁰³.

Створення ЗРК і ЗР обмежило доступ «непролетарських елементів» до користування фондами робітничої кооперації та поліпшило забезпечення нормованими товарами найважливіших індустріальних центрів та новобудов, однак не розв'язало, а навіть загострило проблему черг. Первісно всі працівники мали одночасно одержувати останні по картках у розподільниках підприємств (у дні получки й авансу, до або після роботи). Особливо незручним такий графік їх видачі, як і сама система отоварювання карток на виробництві, були для робітників, котрі мешкали поза межами міст та звичайно поспішали на поїзд. Замість них у розподільниках отоварювалися їхні дружини, які щоденно приїжджали із сіл²⁰⁴.

Розв'язати проблему черг мало встановлення подекадного або щотижневого графіка видачі нормованих товарів для окремих цехів або груп споживачів (одинаків, родин із двох, трьох і більше осіб). Однак в умовах тотального

дефіциту, коли робітники не мали впевненості, що їх вистачить на всіх, ніякі графіки не дотримувалися. Коли у якомусь із цехів оголошувалося про початок отоварювання карток, робітники з усього підприємства навипередки поспішали до розподільника²⁰⁵.

Більш ефективною була система попередніх замовлень та доставки краму додому за безготівковим розрахунком, яку вперше запровадив ЗРК «Металург» для робітників гарячих цехів металургійних заводів Сталіно. Об'яви про продукти, що надходили до цього ЗРК, вивішувалися біля ящиків збору бланків замовлень або у цехах, або у під'їздах будинків, де проживали металурги. Робити замовлення могли лише ті працівники, які попередньо вносили аванс у розмірі орієнтовної суми для придбання продуктів (два-три рази на декаду у розмірі від 15 до 20 руб. кожного разу) й здавали до каси закритого робкоопу свої картки. Натомість робітники одержували абонементи крамниці та книжечку замовлень. Після цього на ім'я кожного з них крамниця відкривала особистий рахунок. Досвід Сталінського ЗРК перейняв розподільник ХЕМЗ (Харківського електромеханічного заводу)²⁰⁶.

На ХПЗ (Харківському паровозобудівному заводі) збір замовлень на крам здійснювався не через спеціальні скриньки, а через «інформаторів» закритого робкоопу, котрі щодня приходили в цехи перед початком робочої зміни чи під час обідньої перерви для повідомлення інформації про товари, які надходили до крамниць²⁰⁷. Крім того, відпуск краму їх іногороднім у розподільнику цього підприємства проводився без попередньої заявки і позачергово²⁰⁸.

В 1930 р. бази замовлення й доставки краму додому обслуговували також шахтарів Донбасу²⁰⁹. Кінні розвізники та піші кошикарі щоденного доставляли їм хліб, м'ясо і молоко²¹⁰.

Однак більшість ЗРК не намагалася покращити обслуговування робітників та навіть не інформувала їх про те, що саме й у котрій кількості має видаватися в розподільниках. Крім того, дефіцитні товари у таких закритих робкоопах нерідко видавалися стороннім особам, які не були членами ЗРК²¹¹. До 1934 р. замовленнями додому користувалася незначна частка робітників. Питома вага пунктів розношень та розвезень, та відповідних баз не перевищувала 1,5% загальної кількості торгівельних закладів відділів робітничого постачання України²¹². До того ж доставка товарів додому викликала багато нарікань робітників, оскільки здійснювалася в незручний для них час — переважно о 10-й–12-й годині ранку, коли більшість з них була на виробництві²¹³. Крім того, траплялися випадки, коли продукти, замовлені додому за передплатою, залишалися у розподільниках, іноді розвізники вимагали гроші з робітників за їх доставку, хоча вона була для них безкоштовною²¹⁴.

Уяву про рівень обслуговування покупців у торговельних закладах робітничої кооперації характеризує доповідна записка Науково-дослідного інституту організації та техніки розподілу, підготовлена за наслідками обстеження розподільника ХЕМЗ, проведеного на початку 1931 р.: «Замість закритого розподільника, що має обслуговувати обмежене коло робітників, [на заводі] заїзний, прохідний двір, [де] ненормовані товари може купити кожний, навіть соціально чужий елемент. Наслідком цього — повсякчасна штовханина, асортимент товарів не відповідає потребам прикріплених. Останні, щоб одержати

нормований крам, мають товпитися і витратити стільки ж часу, скільки й у звичайних крамницях. Повсюди бруд. Цукор, макарони, крупи та інший бакалійний товар переховується в ящиках з під городини. Фасованого краму зовсім не видно. Розподільник жодних заходів не вживає, щоб інформувати прикріплених до нього про видачу продуктів»²¹⁵.

Типовими недоліками в роботі кооперативних магазинів також були торгівля неякісними товарами і продаж дефіцитних у наборі із неходовими. В сатирично-гумористичних журналах того часу періодично з'являлися повідомлення про продаж «мила з перцем, штанів з мереживом, калош із засобом від блошиць»²¹⁶, «годинників з барабанним босом», тобто з «навантаженням» з трьох дитячих барабанів²¹⁷. До «примусового асортименту» потрапляла навіть горілка²¹⁸. Частка неходових товарів нерідко сягала третини вартості набору. Так, чернігівські та шосткинські робкоопи продавали на додачу до дефіцитних чоловічих брюк вартістю 6 руб. мереживо на 3 руб.²¹⁹

Обурювала робітників і незадовільна якість товарів — хліб із половою та соломою, котрий у народі назвали «їжачок»: з нього в усі боки стирчали соломинки, нагадуючи голки їжачка²²⁰; мило, «котре замилує очі», але не милиться, оскільки у ньому жиру не 40%, як потрібно, а 10%, «решта ж утекла на базар, де продавалася по 28 руб за кг»²²¹; меблів, котрі скоріше нагадували напівфабрикати з дерева, ніж готові вироби й т. ін.²²²

Грубими, немодними й одноманітними були одяг та взуття²²³. Коли головною метою легкої промисловості було забезпечення якомога більшої кількості споживачів, незважаючи на якість продукції, на прилавок могли потрапити чоловічі піджаки малинового кольору з комірцями з різноманітних шматків²²⁴, дитячі костюми для дітей 4-х років з рукавами на семирічних або пальто з гудзиками, але без петель²²⁵.

Не відповідала попиту споживачів і якість товарів домашнього вжитку, котрі виготовлялися на підприємствах важкої промисловості із відходів сировини як додатковий асортимент до головної продукції²²⁶.

Часто споживачі не могли придбати потрібних речей через погану організацію торгівлі, коли магазини одного району отримували одяг однакового розміру²²⁷, або зимовий улітку, чи надто велику кількість товару, який не можна було продати за декілька років та який псувався, хоча в інших місцях його не вистачало²²⁸. Типовою для радянської торгівлі була й ситуація, коли у розподільнику в одному відділі були черги, а в іншому — вільні від продажу продавці або, коли талони на весь крам реалізовувалися одночасно — впродовж трьох останніх днів місяця.²²⁹ У магазинах, де нагромаджувалися завали неходового товару, нічого не робилося для їх ліквідації — розпродажу по знижених цінах чи перекидання туди, де він міг користуватися попитом.²³⁰

Нерідко обурювали робітників і ціни, за котрими їм відпускали товари в робкоопах, особливо — на молочні продукти, садовину та городину. Так, у Луганському кооперативі «Ударник» їм продавали молоко по 1 руб. 03 коп. за літр, у той час як на колгоспному ринку воно коштувало 1 руб., а в комерційних магазинах — 85 коп. Причиною високих цін була нерентабельність молочних ферм і садово-городніх господарств ЗРК, котрі постачали своєю продукцією робкоопи²³¹.

Робітники, незадоволені їх роботою, відмовлялися сплачувати кооперативні внески. «Навіщо сплачувати пай, коли нічого не дають!» «Коли дасте крам, тоді й будемо сплачувати», — заявляли вони²³². Деякі намагалися повернути паї. Різко негативні настрої трудівників викликало й збільшення відповідного внеску, розмір якого у 1930 р. сягав місячного заробітку²³³.

Проте головною причиною незадоволення робітників було недотримання норм постачання по картках. Дефіцитний крам повсякденного попиту, що надходив у продаж, реалізувався за кілька годин. Замість нього порожні полиці заповнював неходовий товар. У галантерейних крамницях нерідко торгували хомутами, гнущечками, шлеями, супонями²³⁴, овочевих — цукерками та гральними картами²³⁵, дитячих — товарами для дорослих²³⁶. У магазині музичних товарів, за іронічним зауваженням покупців, їм пропонували «лише одну платівку із сумною мелодією — «сьогодні платівок нема»²³⁷. Іноді робкоопи закупали замість дефіцитного краму повсякденного попиту, конче необхідного робітникам, предмети розкоші, недоступні й непотрібні їм, — коштовний посуд, вироби з хутра та ін.²³⁸

Проблема товарного дефіциту знайшла відбиття в «народному фольклорі». Більшість анекдотів, котрі склалися у той час, оберталася навколо дефіциту. Наприклад: «Чому у вас немає білого борошна? А тому, що білий хліб — це привілей панів і буржуазії. А оскільки пани та буржуазія втекли за кордон, то туди ж ми і біле борошно надсилаємо».

«В доктора. Приносить пацієнт аналіз шлункового соку. Лікар читає: “Кислот немає, жирів немає, цукру немає ... га, та у вас не шлунок, а найсправжнісінький радробкооп!”»²³⁹.

Товари, яких не було у кооперативних крамницях, можна було знайти у комерційних магазинах і сільгоспринках, де вони продавалися по цінах, у декілька разів дорожчих, ніж у кооперативній торгівлі. Однак купувати крам по комерційних цінах могли лише високооплачувані робітники. Частка їх витрат на придбання відповідних товарів була вагомою. Наприклад, у Кадіївському районі забійники й машиністи врубових машин щомісячно витрачали на закупівлю овочів на приватному ринку від 45 до 50 руб.²⁴⁰ Тим часом пересічна зарплата забійника на шахті 4-біс у березні–травні 1931 р. коливалася в межах 83 руб. 79 коп. — 104 руб. 18 коп., а машиніста врубової машини на шахті № 5/7 — відповідно від 142 до 148 руб.²⁴¹

Відповідно ставлення робітників до комерційних магазинів було неоднозначним і змінювалося у міру загострення товарної кризи. Їх відкриття в 1931 р. було зустрінуте масовим незадоволенням робітників, але з часом такими залишилися лише низькооплачувані, котрі не могли у них отоварюватися. Для решти ж вони стали паличкою-стукалочкою, коли гостродефіцитний крам був конче необхідним²⁴².

Проте робітники намагалися отоварюватися в ЗРК, де ціни були дешевшими. Щоб отримати більше продуктів, ніж належало по картках, вони вдавалися до хитрощів. Наприклад, на час перевірки наявності у робітничих родин утриманців, яка передувала видачі забірних документів, вони оселяли в себе вдома непрацездатних родичів, котрі раніше в них не проживали. Або не здавали ці книжки під час звільнення й переходу на нову роботу²⁴³.

Щоб попередити зловживання забірними документами, Наркомюст УСРР 8 березня 1931 р. встановив кримінальну відповідальність за користування декількома книжками одночасно, або надання при їх оформленні неправильних відомостей про кількість утриманців, або передання своїх забірних документів для користування іншим особам, котрі не мали такого права, чи за покупку або продаж забірних документів. Особи, які скоювали зазначені злочини, позбавлялися волі на два роки або прирікалися на відповідний термін до примусових робіт²⁴⁴. Ті особи, котрі систематично перепродували зі спекулятивною метою продукти та промтовари, отримані по забірних документах, каралися за статтею 135 КК УСРР²⁴⁵, яка передбачала позбавлення волі або залучення до примусових робіт на термін до трьох років чи сплату штрафу до двох тисяч руб.²⁴⁶

Згідно з постановою Наркомюсту УСРР від 3 квітня 1933 р. міра покарання осіб, які зловживали забірними документами, була змінена. Покарання, передбачене згідно за ст. 135, почало застосовуватися щодо осіб, котрі «свідомо користувалися неправильно одержаними або анульованими забірними книжками (талонами)». В тих випадках, коли такі проступки супроводжувалися спекуляцією одержаними по картках товарами, застосовувалася ст. 127 КК УСРР, згідно з якою передбачалося позбавлення волі на реченець до одного року з конфіскацією майна²⁴⁷. За крадіжку книжок з організацій та установ передбачалося застосування постанови ВУЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р.²⁴⁸

Хоча продукти, отримані по картках, заборонялося продавати, високооплачувані робітники, які постачалися за особливим і першим списками та не мали утриманців, іноді вдавалися до такого «злочину», щоб придбати дефіцитні товари, котрі не видавалися по картках. Однак преса того часу викривала факти спекуляції продуктами переважно з боку торгових працівників. Наприклад, луганська газета «Правдист» 8 січня 1932 р. писала про продаж співробітницею робкоопу чотирьох буханок хліба, придбаних по 40 коп. за штуку, а реалізованих по 4 руб. Зустрічалися і замітки про спекуляцію нагородами з боку ударників (переважно велосипедами та побутовою технікою). Однак преміювальних фондів для всіх передовиків не вистачало, тому їх звичайно нагороджували не цінними подарунками, а тим, що на даний момент були в районному споживчому товаристві, навіть дитячими панчохами та фесками²⁴⁹. Іноді передовикам давали у користування меблі, які були на балансі заводууправлінь, але нерідко рішення про їх преміювання не реалізовувалися. В такому разі боржником могла стати не адміністрація, а робітник, котрому вона заборгувала, як, наприклад, машиніст врубової машини Макаров з сел. Ровеньки на Донбасі, з котрого щомісячно вираховували гроші за амортизацію заводських меблів, якими він не користувався, але котрі мав отримати як премію²⁵⁰.

Найчастіше в тогочасній пресі з'являлася інформація про «незадовільний облік споживачів, котрий спричиняє нагромадження великої кількості «мертвих душ» по робкоопах, які у шахрайський спосіб отримують продукти харчування й промтовари». Ця проблема стала темою карикатури «Наближення постачання до споживача» про будівництво крамниці робкоопу на цвинтарі²⁵¹. Карикатура «Відкритий розподільник» зображувала собаку, що спокійно витягала сосиски із магазину і критикувала «закриті» розподільники, в котрих могли отоварюватися всі, хто бажав²⁵².

Стежити за правильним розподілом товарів мали крамничні комісії, які обиралися з пайовиків ЗРК. Однак нерідко їх члени самі розкрадали кооперативні фонди, використовуючи надані їм повноваження для першочергового і ненормованого отримання дефіцитних товарів у розподільниках²⁵³. Продовольча криза, котра штовхала осіб, пов'язаних з матеріальними ресурсами, до майнових злочинів, загострювалася з року в рік.

На 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) затвердило минулорічні норми продовольчого постачання за другим списком: хлібом — по 800 грамів для робітників та 400 г для інших споживачів щодня, включаючи дітей; круп'яними продуктами (пшоном, ядрицею, перловкою, рисою, бобовими, макаронами) — відповідно по 1,5 кілограми та 850 грамів, а цукром — по 1,5 кг щомісячно для всіх категорій споживачів. Норму постачання м'ясом було обмежено 1 кг на місяць, а рибою — по 2 кг для робітників і 1 кг для інших трудівників, а також дітей²⁵⁴. Однак уже навесні 1931 р. плани постачання населення УСРР хлібом було скорочено через бурхливе зростання міського населення, внаслідок якого утворився дефіцит борошна.

У березні 1931 р. з централізованого на децентралізоване хлібозабезпечення було переведено робітників підприємств, що обслуговували Донбас й індустріальні новобудови²⁵⁵, а також жителів 26 колишніх окружних міст (Мелітополь, Полтава, Шепетівка, Черкаси, Тульчин, Чернігів, Ізюм, Кременчук, Бердичів та ін.) з загальною кількістю трудового населення в 600 тис. осіб, з котрих 175 тис. становили робітники²⁵⁶.

Одночасно було урізано норми пайкового постачання хлібом споживачів списку № 3, зокрема робітників, із 750 до 600 грамів на добу, а інших груп споживачів — з 350 до 300 г. Однак, оскільки загальна потреба у хлібі на II квартал, навіть без врахування зростання населення, становила 234 тис. тонн проти 100 тис. т, що були виділені за планом, виникла потреба зняття з державного розподілу такі великі міста, як Одеса, Київ, Миколаїв, Криворіжжя, Херсон і Запоріжжя²⁵⁷.

Незважаючи на запроваджені обмеження, пріоритетне постачання індустріальних центрів України — Донбасу й Криворіжжя — не було забезпечено. Наприклад, у робкоопх Сталіно у вересні 1931 р. не залишилося м'яса, а сала було на 50% менше від норми. Не вистачало круп, олії та мила. Не було махорки, помідорів й фруктів. На заводі ім. Фрунзе у Костянтинівці в жовтні й листопаді робітникам не видавали цукор. З листопада розпочалися перебої із забезпеченням хлібом²⁵⁸.

Зважаючи на загострення продовольчої ситуації, уряд провів у другому кварталі 1932 р. нове скорочення хлібопостачання міст УСРР за рахунок утриманців другого списку та робітників новобудов. Зокрема, денну норму хліба перших було урізано з 400 до 300 грам, а для останніх, які забезпечувалися по першому списку, залишено в розмірі 1 кг для 60% споживачів й скорочено до 800 грам — для решти²⁵⁹.

Ще гірше, навіть у Донецькому регіоні, робітники постачалися іншими товарами. Зокрема, із 6 млн банок консервів, які в III кварталі мав отримати від Союзконсервзбуту Донбас, туди було надіслано лише 449 тис.²⁶⁰

Зриви планів продовольчого постачання спричиняли голодування споживачів України, особливо тих, що постачалися за списками 2-им і 3-ім. За даними Ю. Линюка, з весни 1932 р. почали реєструватися випадки виснаження від недоїдання серед залізничників лінійних станцій півдня України. «Знесилені від голоду стрілочники не могли переводити стрілки, а колійники падали під час робіт на залізничних коліях»²⁶¹.

Взимку 1932–1933 р. постачання споживачів УСРР, особливо тих, котрі забезпечувалися децентралізовано, ще більше погіршилося. Як зазначалося в «Доповідній записці директора заводу ім.Комінтерна в Синельниковому до Уповноваженого НКП СРСР при РНК СРСР та НКП УСРР» від 24 січня 1933 р., з грудня попереднього року в хлібопостачанні робітників підприємства розпочалися систематичні перебої. Наприкінці останнього місяця з ініціативи дирекції зазначеного заводу норми видачі хліба для робітників було зменшено наполовину (з 400 до 200 грамів), а для їх утриманців — у 4 рази (з 200 до 50 г). Однак і ці мізерні пайки видавалися нерегулярно. Голодні робітники почали масово кидати роботу, очікуючи його видачу у крамницях²⁶².

В Зінов'євській окрузі у той час забезпечувалися хлібом лише 8 тис. робітників великого машинобудівного заводу «Червона Зірка», а близько 9 тис. тих, котрі працювали на дрібних підприємствах, майже нічого не отримували на картки²⁶³. В Бердичівській окрузі, де план хлібопостачання було скорочено наполовину, міста забезпечувалися на 34% від потреби²⁶⁴.

У Вінницькій області робітники за списками 2-им і 3-ім, крім мізерних пайок хліба, який видався нерегулярно, більше нічого не отримували²⁶⁵. В Умані через перебої з постачанням хліба, котрі розпочалися з 1933 р., ціни на нього підскочили до 15 руб. за кілограм²⁶⁶.

На початку того року із міст до центру почали надходити тривожні звістки про масову захворюваність і перші випадки смертності на ґрунті голоду серед робітників. За повідомленням заступника голови ДПУ УСРР К. Карлсона, у Бердичеві на 1 лютого 1933 р. опухли від недоїдання 117 робітників. Щоб вижити, вони після роботи ходили по квартирах та просили хліб²⁶⁷. На 23 лютого опухлих від голодування серед бердичівських робітників було вже більше 200. Аналогічна ситуація, за повідомленням секретаря Вінницького обкому КП(б)У Чернявського, склалася в інших містечках області — Полонному, Дунаївцях, Могилеві-Подільському, Тульчині²⁶⁸.

В Умані, за офіційними даними, від недоїдання за перший місяць 1933 р. загинули 145 осіб, а за наступний — ще 120. Серед голодуючих поряд з «декласованими елементами» були кадрові робітники, ударники й активісти. Життя, а точніше виживання їхніх родин на межі зі смертю зафіксувала доповідна записка комісії з виявлення голодуючих:

«1. Робітник з багаторічним стажем Іскренній, 25 років, ударник, на ґрунті голоду сильно опух. В квартирі комісія застала опухле дитя 3-х років. Стара мати також виснажена, варила обід з гнилого буряку. Родина з 6 осіб юрбилась на кухні, де, за виключенням одного ліжка, нічого немає. В іншій кімнаті меблів немає, оскільки всі розпродані.

2. Ударник взуттєвої фабрики Макєєв, 35 років. Розпродав меблі, живе на кухні, де крім ліжка, нічого немає. Дружина 30 років виснажена. 2 дітей лежать

в ліжку, укутані лахміттям. Одне дитя через недоїдання опухло. Сам Макаров також виснажений, з обличчям, опухлим від недоїдання.

3. Комсомолець, учень ФЗУ, друкар Пастернак, 17 років. Отримує 20 руб. Оскільки обід в їдальні коштує 65 коп., то він харчується тільки один раз на добу. У Пастернака розпухле обличчя і ноги. В одній кімнаті розміром в 1 кв. сажень проживає родина з 6 осіб. Окрім двох ліжок нічого в квартирі немає.

4. Нестеровський, 44 роки, каменярь, родина складається з 6 осіб. На момент приходу комісії Нестеровський лежить у ліжку, одягнений у юбку, оскільки брюки не зміг натягнути через сильне розпухання ніг. Сильно розпухло обличчя. Хлопчик 12 років також опух, інші діти сиділи на ліжку, укутані у лахміття.

5. Гусинський — ливарник заводу «Праця», живе у придатному для життя помешканні. В квартирі немає ніяких меблів. Гусинський опух, вся родина виснажена.

6. Баланцов — робітник швейник, 40 років, ударник, виробничий стаж — 20 років. Комісія застала його за обідом. Діти харчуються гнилими буряками. Через занепад сил Баланцов спроможний заробити тільки 40 руб. на місяць. Вся родина виснажена на ґрунті недоїдання»²⁶⁹.

На заводі «Червона Зірка» в Зінов'євську з грудня 1932 по січень 1933 р. захворіли від недоїдання 237 робітників. Це були переважно кадрові працівники: із 132 осіб, котрі звернулися за медичною допомогою у 1933 р., 45 мали виробничий стаж від 1 до 3 років, 12 — від 3 до 5, 35 — від 5 до 20 і 40 — більше 10 років. Але фактична кількість голодуючих була більшою, оскільки «реєстрували лише тих, які зверталися за допомогою до заводської амбулаторії»²⁷⁰.

Масово голодували й робітники Півдня України. Так, на заводі «Червоний прогрес» Велико-Токмацького району було зареєстровано 125 виснажених трудівників. Після того як вони почали падати від голодних запаморочень біля верстата, їх стали знімати з виробництва та направляти на оздоровлення до заводської лікарні, але місць там вистачало далеко не всім²⁷¹.

Найчастіше бідували некваліфіковані й багатодітні робітники. Так, на Ізюмському паровозобудівному заводі працівники, які мали великі родини, щоденно збирали залишки їжі з тарілок у заводській їдальні. На ст. Сватове (Попаснянський залізничний район) багатодітні харчувалися на виробництві буряками, котрі приносили з дому, а обіди та сніданки, отримані в їдальні, забирали додому для опухлих від голоду членів родин. У вихідні вони виходили сім'ями на поля, щоб викопати минулорічні буряки²⁷².

Майже не отримували пайків ремонтні робітники, оскільки на підставі пункту 5 довідника про порядок видачі забірних книжок для транспортників їх позбавлялися ті, які були пов'язані із сільським господарством, незважаючи на те, що багато з них мали лише присадибні ділянки²⁷³.

Залишаючись без продовольства, залізничники розкрадали вантажі. За повідомленням газети «Правда», на Катеринославській залізниці за січень — лютий та першу декаду березня було розграбовано повністю або частково 1 тис. 812 вагонів²⁷⁴. Кількість майнових злочинів на залізницях невинно зростала навіть під час кампаній по боротьбі з розкраданням вантажів²⁷⁵.

На лютий–березень 1933 р. продовольчі ускладнення було зафіксовано у 738 населених пунктах 139 районів УССР²⁷⁶.

Незадоволення умовами життя створювало ґрунт для поширення опозиційних настроїв серед трудівників. За даними інформаційного відділу ЦК КП(б)У, на підприємствах почастишали випадки розповсюдження антиурядових листівок та плакатів. На багатьох із них на знак протесту проти скорочення постачання м'яса й заміни його соленою та в'яленою рибою зображувався символ радянського «добробуту» — таранька, котра стала сурогатом м'яса для робітників. Так, на Сталінському заводі на «червоній дошці» його працівники вивісили два плакати: перший — із карикатурою на «товариша Сталіна», який пропонував їх дітям «на перший і другий роки п'ятирічки — тараньку й цукерку», а другий — із віршами антисталінського змісту: «Ты, рабочий, работай в поте лица на подлеца, вставай спозаранку и ешь таранку».

Нерідко робітники висловлювали претензії на адресу профспілок, котрі відмовлялись їх захищати. Засуджуючи угодовство їх лідерів з адміністрацією, вони зазначали: «Наші профспілки прийдуть, проведуть збори, поставлять халтуру [розгладь питань, які не цікавлять робітників — *Авт.*], ні про що не скажуть і пойдуть»²⁷⁷. Трудящі відмовлялись відвідувати профспілкові збори. «Доки хліба не дасте, на збори ходити не будемо», — заявляли вони²⁷⁸.

Деякі, незважаючи на цензуру, протаскували до заводських багатотиражок матеріали «антирадянського змісту». Так, у газеті «Домна» Макіївського металургійного заводу 2 червня з'явилися вірші, котрі, на думку органів ДПУ, підривали авторитет радянських профспілок:

С бюрократического блюда не насытишь нынче люда.
Бюрократическим блюдом сыт не будешь.
В мартеновском цеху нет буфета-столовой.
Эй, завком, проснись от спячки,
Все ли видишь ты болячки?
Исхудали, словно тени:
Негде завтракать, покушать — и никто не хочет слушать...
Разбредалась рабочих рать:
Ищет, хлеба где б достать:
В результате: очень грустно и в желудке пусто-пусто...
Заявляем прямо, смело:
Здесь не в шкурничестве дело.
В теле видны уже кости
Рассуждают тут ведь просто:
С бюрократического блюда
Не насытишь нынче люда...
Дьяволенок.²⁷⁹

Робітники з сіл найчастіше звинувачували у злиденному бутті комуністів. Так, на Макіївському металургійному заводі трудівники з «колишніх розкуркулених» зазначали, що причиною поганого продовольчого забезпечення є не погана робота кооперації, а прорахунки більшовиків: «Партія провалилася й зараз [робітникам] доводиться розплачуватися за чужі помилки».

Зневіреність у змінах на краще штовхала робітників на протестні виступи. Іноді, як це було на шахті № 43 Чулаківського рудоуправління, гірники підбурювали до голодних бунтів жінок: «Гей, баби, в 1905 р. ви почали, а ми

підтримали. Починайте, і ми вас підтримаємо!»²⁸⁰. Однак частіше їх закликали до страйків дружини, котрим не було чим годувати дітей²⁸¹.

За оцінкою Осокіної, саме ексцеси у чергах, ініційовані домогосподарками, а не виступи кадрових робітників відбивали справжній розмах соціального незадоволення в містах²⁸². Жінки, які гостріше, ніж чоловіки, відчували погіршення продовольчого постачання, оскільки на їх плечі покладалося завдання за будь яких умов дістати продукти та прогодувати родину, більш активно відстоювали свої вимоги.

Невдоволення населення зумовлювалося не тільки поганим забезпеченням, а й нерівністю в ієрархії централізованого розподілу. Периферія вимагала «постачати на рівні з Москвою»²⁸³. Ті, котрі працювали на невеликих підприємствах і неіндустріальних виробництвах, пропонували «знімати хліб з робітників важкої промисловості», які на протигагу їм отримували по картках крім останнього інші продукти. Зростало незадоволення трудящих привілеями керівництва й працівників органів ДПУ, оскільки «труднощі є, але не для всіх»²⁸⁴.

Прогули та інші форми порушення трудової дисципліни, а також висока плинність робочої сили потребували максимальної ув'язки забезпечення з виконанням виробничих завдань.

4 грудня 1932 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили постанову «Про розширення прав заводууправлінь у справі постачання робітників та покращення карткової системи», котра, з одного боку посилила їх контроль за витрачанням фондів забезпечення робітників, а з іншого, — покладала на них завдання допомоги «в справі покращення постановки і розгортання кооперативного господарства». Згідно з цим документом, на підприємствах великої промисловості, які відносилися до першої групи постачання, його організація передавалася від ЗРК до заводууправлінь (ЗУ). На інших підприємствах великої промисловості ЗРК залишалися у системі споживчої кооперації, але мали також підпорядковуватися керівництву заводууправлінь. Там, де закриті робкоопи скасовувалися, утворювали відділи робітничого постачання (ВРП) заводууправлінь, які очолював заступник підприємства з питань постачання, який, як правило, призначався зі складу правління колишнього ЗРК. У тих місцях, де вони залишалися, голови останніх також призначалися заступниками директорів підприємства з робітничого постачання і підпорядковувалися ЗУ.

Поряд із розширенням повноважень заводууправлінь постанова передбачала заходи по впорядкуванню видачі забірних книжок (талонів). Вона передавалася від кооперативних органів до ЗУ; крім того, на кожному підприємстві мав запроваджуватися свій особливий тип книжок, відмінний від тих, котрі видавалися на інших, із тим, щоб кожен робітник міг одержувати продукти та промтовари виключно зі своєї заводської крамниці або із крамниці свого ЗРК. Всі книжки мали бути іменними й номерними, причому їх номери мали збігатися з тими, що надавалися на підприємствах робітникам.

Видача забірних документів проводилася через табельників, касирів і роздавальників у цехах за платіжними відомостями й розрахунковими книжками нарівні із заробітною платою. Це попереджало отримання документів фіктивними працівниками, які на підприємствах не працювали. Ці документи в осіб, котрі звільнялися з виробництва, згідно з постановою ЦВК та РНК СРСР від

15 листопада 1932 р., мали відбиратися, а видача книжок новим робітникам — здійснюватися за умовою пред'явлення ними довідки з колишнього місця проживання або роботи про здачу старих талонів. Згідно з постановою Української економічної наради від 16 грудня 1932 р., встановлювався щомісячний порядок оновлення забірних книжок та перевірки кількості утриманців у родинах працівників, які отримували ці документи. Для новоприбулих працівників дозволялася подекадна видача продуктових талонів упродовж першого місяця роботи²⁸⁵.

Спекуляція забірними книжками й зловживання ними прирівнювалося до злочину, згідно зі ст. 58 п. 7 і ст. 105 КК РСФРР і відповідними статтями кримінальних кодексів союзних республік²⁸⁶.

Зокрема, коли спекуляція здійснювалася «з метою підриву промисловості, транспорту, торговельного та грошового обігу або кредитної системи» (ст. 58 п. 7), до винних застосовувалася вища міри соціального захисту — розстріл або оголошення ворогами народу із позбавленням громадянства союзних республік, а при пом'якшуючих обставинах — позбавлення волі на термін більше 3-х років із конфіскацією всього або частини майна²⁸⁷.

У випадках, коли незаконна видача забірних книжок була пов'язана із отриманням хабара, до посадових осіб, котрі скоювали такий злочин, застосовувалася ст. 105 Кримінального кодексу РСФРР, яка передбачала позбавлення волі терміном до 2-х років. Коли злочин мав місце при обтяжуючих обставинах, а саме, за умовою, якщо посадова особа, яка вимагала хабар, займала відповідальне становище або раніше здійснювала аналогічний злочин, застосовувалося більш суворе покарання — позбавлення волі на вказаний термін із суворою ізоляцією²⁸⁸.

В 1933 р. у зв'язку із загостренням продовольчого дефіциту заходи щодо покарання посадових осіб, які зловживали забірними книжками, посилилися. Постанова Наркомюсту УСРР від 3 квітня того року про кримінальну відповідальність за такі дії зобов'язала всі судові органи розгорнути «рішучу боротьбу зі злочинами, що заподіяні при видачі [цих документів] та користуванні забірними книжками (талонами), як із боку урядових осіб, що видають цією справою, так і володарів цих книжок й інших осіб, котрі спекулюють й іншим чином зловживають ними. Суди мали розглядати відповідні справи в найкоротший реченець, що не перевищує 5 днів із моменту надходження справи до суду»²⁸⁹.

За невчасну та неправильну видачу забірних книжок і за залишення анульованих останніх у звільнених робітників й інші порушення правил їх одержання, відповідальні особи, які займалися видачею документів, підлягали кримінальній відповідальності за відповідними статтями про службові злочини (ст. 97 та 99 КК УСРР). А саме — позбавлялися волі на строк від шести місяців до трьох років або направлення на примусові роботи на три роки²⁹⁰.

У випадках, коли такі вчинки «мали злісний характер й загрожували зривом робітничого постачання або коли їх вчинили з класових-ворожих мотивів чужі елементи, що просіялися до господарських, торгових та кооперативних організацій», пропонувалося покарання за постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. аж до вищої міри покарання — розстрілу із конфіскацією майна. За пом'якшуючих обставин дозволялася заміна його десятирічним ув'язненням.

Таке ж само покарання передбачалося й щодо осіб, винних у крадіжці забірних книжок (талонів) із державних, кооперативних та громадських організацій²⁹¹.

В грудні 1932 р. постанову від 7 серпня було застосовано щодо 20 робітників із шахт «Смолянка», «Рутченкове» і «Будьоннівка» Сталінського району Донбасу, котрі обвинувачувалися у крадіжці продуктів з місцевого розподільника. Двох із них було засуджено до вищої міри покарання, а решту — до 10 років ув'язнення із конфіскацією майна²⁹².

Споживачі, котрі свідомо користувалися неправильно одержаними або неанульованими забірними книжками, підлягали відповідальності за ст. 135 «Кримінального кодексу УСРР». А саме — позбавлялися волі терміном до 3-х років, або на той само строк залучалися до виправно-трудових робіт, чи штрафувалися на суму до 5 тис. руб.²⁹³ У випадках, коли вказані злочини супроводжувалися спекуляцією одержаними товарами, застосовувалася ст. 127 КК УСРР, яка передбачала позбавлення волі на термін не менше 5 років з конфіскацією всього або частки майна²⁹⁴.

Контроль за робітничим постачанням покладався на спеціальні наради, що утворювалися на підприємствах при ВРП замість крамничних комісій, котрі скасовувалися²⁹⁵. Завдяки їх допомозі до середини березня 1933 р. майже на третині підприємств важкої промисловості (74 з 232) УСРР, що належали до першого списку забезпечення, було позбавлено забірних книжок 237 тис. осіб, котрі користувалися ними незаконно, тобто більше 10% з 2 млн споживачів, які постачалися за цим списком. Завдяки цьому вдалося налагодити видачу пайків, передбачених Раднаркомом.

Зважаючи на невиконання центральними органами планів постачання України цукру й круп, плани забезпечення населення республіки цими продуктами в II кварталі цього 1933 р. було скорочено. Однак Наркомпостачу УСРР вдалося тимчасово (на квітень) забезпечити цукром робітників 2-го списку постачання (у розмірі 400 г на місяць на особу)²⁹⁶. В травні посилювалися перебої у забезпеченні гостро дефіцитними товарами — сіллю, сірниками та махоркою²⁹⁷. В червні було проведено нове скорочення постачання цукром, яке здійснювалося за рахунок утриманців робітників і службовців та самих останніх по всій Україні, окрім тих осіб, які забезпечувалися за особливим списком у Донбасі. Одночасно було збільшено відпуск круп для громадського харчування робітників (по 300 г на особу щодня) й їхніх дітей (по 500 г на місяць на особу)²⁹⁸.

По всіх продуктах, окрім м'яса, дотримувалися норми постачання працівників заводів чорної металургії — хліба, жирів і круп — безперебійно, цукру, риби та кондвиробів — із незначними затримками. Причому з липня ці підприємства були прирівняні за черговістю забезпечення продовольством до шахт вугільної промисловості Донбасу²⁹⁹.

Однак у серпні норми постачання круп робітникам першого списку, до котрого відносилися ХПЗ, ХТЗ, ХМЗ, заводи ім. Петровського, ім. Леніна, ім. А. Марті, ім. 61-го комунара, № 29, Дніпрокомбінату та ін., було урізано з 1,5 до 1 кг в зв'язку з невиконанням планів забезпечення України ними й макаронами (останніх відпущено 2 млн 505,6 т замість 3 млн 427,7 т)³⁰⁰.

Перебої з постачанням продовольства зумовлювалися й бурхливим збільшенням контингенту працівників промислових підприємств, яке перевищувало

план набору робочої сили. Так, на ХПЗ фактичний штат працівників (25 тис. 550 осіб) на 3 тис. 450 осіб перевищував запланований (22 тис. 100 осіб)³⁰¹.

Карткову систему було скасовано з 1 січня 1935 р. Керівництво країни намагалося провести з цього приводу велике всенародне свято. Економічні заходи перетворилися в політичну кампанію. В ній взяли участь не тільки торгівля, а й усе партійне і радянське керівництво, преса та міліція. Одним з організаторів став НКВС. За два дні до початку продажу хліба, як раз у розпал новорічних приготувань, на міських ринках міліція і НКВС провели арешти «перекупників» хліба, з метою попередження спекуляції в перші дні вільної торгівлі. З початком вільного продажу хліба наряди міліції та співробітників НКВС здійснювали рейди по магазинах, перевіряли асортимент, ціни, час торгівлі, якість товарів, наявність черг, збирали інформацію про настрої населення.

Ставлення населення до скасування карток залежало від того, чи приносила реформа полегшення кожній конкретній родині чи ні. Там, де добре підготувалися до вільної торгівлі, переважали позитивні відгуки на неї. Там же, де місцеве керівництво не забезпечило її нормального розвитку, населення вимагало повернення карткової системи³⁰².

До середини січня 1935 р. вільний продаж хліба майже повністю припинився — було витрачено місячні ліміти торгівлі. Донесення Наркомату внутрішніх справ за січень–квітень 1935 р. рясніли повідомленнями про рецидиви карткової системи, котра поновлювалася з ініціативи директорів підприємств, відділів робітничого постачання, торгів, райкопів.

Однак услід за хлібом, з 1 жовтня 1935 р. відмінили картки на м'ясні й рибні продукти, жири, цукор та картоплю, а до кінця другої п'ятирічки, з 1 січня 1936 р., й на непродовольчі товари. Обидві реформи пройшли з політичним галасом, як і відміна хлібних карток, однак відкритої торгівлі не вийшло. Товарний дефіцит призводив до того, що у ній зберігалася нормування. РНК СРСР встановив норми відпуску товару в одні руки. У 1936–1938 рр. покупець міг купувати не більше 2 кілограмів м'яса, хліба, макаронів, крупи, цукру, 3 кг риби, 500 грамів масла та маргарину, 100 г чаю, 200 штук цигарок, 2 шматки господарського мила, півлітра гасу³⁰³.

Додатки

Таблиця 1

План централізованого постачання робітників і службовців УСРР на 1929/30 р. по окремих видах продуктів харчування в різних районах (у тис. пудів)						
Назва продуктів	Група районів					
	Донбас та Криворіжжя		Промислові міста		Великі міста	
	1928/29 р.	1929/30 р.	1928/29 р.	1929/30 р.	1928/29 р.	1929/30 р.
Хліб	9938	11548	8894	7821	5747	5350
Крупи	1038	1352	899	934	241	395
Олія	400,5	673,5	233	433	128	255
М'ясо	2625	3570	2428	2310	1983	1600
Сало	104,5	290	85	140	31	20
Яйця	79	181	94	132	45	62
Масло	15491	41000	1550	19940	6572	8500
Картопля	5019	8640	3544	5160	1262	2900
Інші овочі	444	1325	299	627	123	255

Таблиця 2

План нормованого постачання промрайонів України маслом й олією на 1929/30 р. у порівнянні з промрайонами РСФРР (за категоріями споживачів)							
Пункти	По олії			По маслу			
	Планові норми в кг на рік		Прирівнюються до груп по СРСР	Планові норми в кг на рік			Прирівнюються до груп по СРСР
	I кат.	II кат.		I кат.	II кат.	Діти	
Донбас і Криворіжжя	12	4,8	До Москви та Ленінграда	2,4	1,2	2,4	До Челябінська й Пермі
Харків	9,0	4,8	До Іваново- Вознесенська	3,6	1,8	3,6	До Волзького, Західного р-нів, Північного Кавка- зу, Криму й Уралу
Дніпропетровськ	6,9	3,0	До Уралу, Ста- лінграда, Тули й Новгорода	2,4	1,2	2,4	До Челябінська і Пермі
Запоріжжя, Дніпробуд	6,9	3,0	Норми не встановлено	2,4	1,2	2,4	До Челябінська та Пермі
Миколаїв	6,9	3,0	Норми не встановлено	2,4	1,2	2,4	До Челябінська й Пермі
Київ	6,9	3,0	Норми не встановлено	2,4	1,2	2,4	До Челябінська і Пермі
Одеса	Не включено до плану						
Маріуполь	Не включено до плану						
Зінов'ївськ	Не включено до плану						
Шостка	Не включено до плану						

Таблиця 3

Норми постачання підземних робітників Донбасу та Криворіжжя хлібом, м'ясом, жирами, крупами й цукром у березні 1930 р.		
Назва продуктів	Підземні робітники Криворіжжя	Підземні робітники Донбасу
Хліб	1000 г на день	1000 г на день
М'ясо	4 кг на місяць	5 кг на місяць
Жири	1000 г на місяць	1400 г на місяць
Крупи	2,5 кг на місяць	3 кг на місяць
Цукор	1,2 кг на місяць	1,2 кг на місяць

Таблиця 4

Виконання плану нормованого постачання споживачів Донбасу і Криворіжжя рибними, м'ясними продуктами та милом у I й II кварталах 1929/1930 р.			
Назва продуктів	Назва округи	1 квартал	2 квартал
		% виконання	% виконання
М'ясо	Артемівська	81,7	82,5
	Луганська	57,2	66,3
	Сталінська	86,9	78,9
	Криворізька	55,4	40,8
Сало	Артемівська	25,3	19,4
	Луганська	36,8	18,0
	Сталінська	34,7	13,8
	Криворізька	57,0	20,3
Свіжа риба	Артемівська	14,4	18,2
	Луганська	8,0	9,6
	Сталінська	21,3	26,5
	Криворізька	28,5	25,3
Мило	Артемівська	52,9	59
	Луганська	50	63,2
	Сталінська	53,4	65,7
	Криворізька	88,5	65,4

Таблиця 5

Постачання залізничників за списками 1-м, 2-м і 3-м у березні 1933 р.							
Назва продуктів	Норма	1-й список		2-й список		3-й список	
		Робітники	Утриманці	Робітники	Утриманці	Робітники	Утриманці
Хліб	План	800	800	600	300	500	200
	Фактично	800	400	500	200	400	200
Борошно	План	1500	400	450	0	300	0
	Фактично	1000	400	500	0	300	0
Цукор	План	800	400	400	200	200	200
	Фактично	800	300	400	200	0	0

У великих вузлах для роб. 2 сп. 700 г хліба.

В деяких районах ЮЗ для робітників 3 списку — 300 і 100 г хліба.